

הנוסחה החבויה של לנין בשאלה היהודית ונוכחותה בשיח הסובייטי-יהודי

מתתיהו מינץ

מאמרו של לנין 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית' הוא לעניות דעתי מהחריפים והבוטים בפולמוסו נגד הבונד ובעלי הקונצפציה בדבר עדיפותה של האוטונומיה הלאומית הפרסונלית כפתרון לניגודים הלאומיים במדינות רבות לאומים.¹ עם זאת, חרף בוטותו, ואולי דווקא בגינה, הוא משקף את חיבוטיו של לנין בנושא בכל הזקק ליהודים. עניינית נסב הוויכוח על בעיות הטיפול בשאלות המיעוטים הלאומיים בקיסרות האוסטרו-הונגרית ובאימפריה הצארית בטרם מלחמת העולם הראשונה. לנין לא העלים את העדפתו – מדינות גדולות, רבות לאומים – הן מבחינת היתרון שבהן לקידום המשק הקפיטליסטי, הן – וזה היה לדידו הצד הדומיננטי של הסוגיה – מנקודת המבט של האינטרסים של הפרולטריון המאורגן במאבקיו למיגור המשטר. הוא סבר כי אין ליישב את העימותים הלאומיים הרגשים במדינות אלה וקורעים אותן פוליטית באמצעות הסדרי האוטונומיה הלאומית (התרבותית) הפרסונלית, בהאמינו כי אלה יגרמו לפיצול אוכלוסיית הערים על-פי המוצא הלאומי ויעודדו הקמת מערכות חינוך נפרדות וגיבוש מוצהר של קהילות לאומיות מבודלות. היערכות כזאת, סבר לנין, מן הדין שתפורר את האחדות הפועלית ותאיין את הסולידריות הפרולטרית הבין-לאומית.

אוטונומיה לאומית טריטוריאלית, לעומת זאת, היתה בעיניו הפתרון הראוי לבעיותיהן של האוכלוסיות הלאומיות היושבות מרוכזות במחוזות הלאומיים שלהן וגם, לטעמו, לשאלת

1. בעברית פורסם המאמר בקובץ: ולדימיר א' לנין, על השאלה הלאומית והלאומית-הקולוניאלית, תל-אביב 1960, עמ' 51-83. המקור ברוסית הוא: В. И. Ленин, 'Критические заметки по национальному вопросу', *Полное Собрание Сочинений*, издание пятое, Москва 1961, Т. 24, стр. 113-150. המאמר נכתב באוקטובר-דצמבר 1913, ופורסם באותה שנה ב-"Просвещение" בטאונה העיוני של הסיעה הבולשביקית, שראה אור בפטרבורג בשנים 1911-1914 ובשנת 1917 בעריכתו של לנין [להלן: לנין, 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית'].

הריכוזים האורבניים התעשייתיים הגדולים שהיו כאמור מעורבי אוכלוסין מבחינה לאומית. באוטונומיה טריטוריאלית, הסביר לנין, דין אופיים ושפתם של המוסדות הציבוריים והחינוכיים ייקבע מכות אומת הרוב שעל שמה קרוי המחוז שבו העיר מעורבת האוכלוסין. האוטונומיה הטריטוריאלית תאפשר גם לשוות מראית-עין מעשית לזכות ההגדרה העצמית וההיפרדות של האומות שהיו משועבדות לשלטון האימפריאלי. ומדוע 'מראית-עין'? משום שלנין לא המליץ שהפרולטריון המאורגן (באמצעות מפלגתו המהפכנית) ייתן ידו לכל גחמה לאומית ויעודד היפרדות מדינית. לדידו היה חשוב להקנות זכות זו כביטוי עליון וקונסטיטוציוני לאופיו הדמוקרטי של השלטון. מטעם זה לא ראה לנין צורך להחליט מה תהיה הלשון הראשית של המדינה הפדרטיבית. בכפוף לתרחיש זה עשויה היתה כל אומה משועבדת (מלבד האוכלוסין היהודיים, ועל כך להלן) לכבוש לעצמה מעמד של שוויון וריבונות על פני חלק מן הטריטוריה הפדרטיבית ולממש בו את זכויותיה הלאומיות הסבירות, בתוך שהיא דבקה בעת ובעונה אחת באחדות הממלכתית הגדולה. קונסטלציה פוליטית כזאת היתה אפוא תקוותו המיוחדת של לנין.

היהודים, שנוכחותם בשתי הקיסריות היתה גדולה ובלטת, לא התמצעו בדל"ת אמותיו של עקרון האוטונומיה הטריטוריאלית. הם ערערו את הביטחון בייעילותם של הפתרונות, ואפשר שטרדו את בטחונו של לנין. מחד גיסא, הם לא ישבו בשום טריטוריה ישיבה צפופה ורצופה (בכפרים ובערים גם יחד), וממילא לא יכלו לכבוש לעצמם זכויות ריבוניות טריטוריאליות כלשהן בתלכיד הפדרטיבי המוצע. מאידך גיסא, אף שהיו רק 14.1% מכלל האוכלוסין של ביילורוסיה וליטא (והוא הדין בפולין) והיו מיעוט אבסולוטי,² הגיע חלקם בקרב האוכלוסייה האורבנית של ביילורוסיה וליטא ל-52%, ובפולין הקונגרסאית לכדי 35.4%, ומכאן שהיו רק מיעוט סטטיסטי יחסי באוכלוסייה הכללית לעומת הערים. כך היה גם בגליציה האוסטרית; עם חדירתם של גלי המודרניזציה לאירופה המזרחית, תהליך שהקנה משקל מכריע לתיעוש ולעירור, היו היהודים באזור זה לציבור הדינמי ביותר מבחינה כלכלית והמתקשר ביותר, יחסית, מבחינה תרבותית. הם הפגינו נוכחות מכרעת בערים, שהיו מוקדי המודרניזציה של הטריטוריות הללו, ובדיעבד בלטו בשיעור הלכידות, הסולידריות והקומפקטיות שלהם. וככל שגדלו הערים ונעשו מתועשות יותר, הן נתברכו באוכלוסין יהודיים רבים יותר, מגובשים יותר משקית וציבורית. זאת ועוד: מודעותם לצוותא הלאומי שלהם היתה לאין ערוך ממשית ונחושה יותר ממודעותם של הציבורים הלאומיים השכנים להם. היטיב לבטא זאת זיגמונט נוסברכר (Nussbrecher), ממנהיגי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית היהודית בגליציה (Żydowska partia socjalno-demokratyczna – ŻPSD), מנהיג המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הפולנית (Polska partia socjalno-demokratyczna) בגליציה, על זכותם של הסוציאליסטים היהודים לקיים את ארגונם הפוליטי האוטונומי. וכך אמר:

2. ראו תוצאות מפקד האוכלוסין של 1897 ברוסיה על-פי: יעקב לשנינסקי, דאס יידישע פאלק אין ציפערן, בערלין 1922, עמ' 52 ואילך.

אנו מיעוט יחסי, ואולם ייחודו של המיעוט הזה נעוץ בזה שהוא מרוכז טריטוריאלי בערי גליציה. בערים רבות מהווים היהודים רוב אבסולוטי ביחס לאוכלוסין הפולניים והרותניים [אוקראיניים, מ"מ]. בעידן של תיעוש ופרולטריזציה של הערים היהודיות, הכרח להתחשב בריכוז הטריטוריאלי של היהודים בערים לא פחות מבערכת אופיים כמיעוט.³

גם לנין היה ער לנוכחותה של העוצמה היהודית; ואולם, הוא נטה לאבחן בה אלמנטים שהיו נוחים לו, בהעדיפו את הפרספקטיבות של המאבק הפרולטרי. הוא השגיח דווקא בפרולטריון היהודי, בעירנותו לאינטרסים המעמדיים ובנטייתו לעשייה איגוד-מקצועית ומפלגתית מהפכנית. הפרולטריון היהודי נראה לו הגיס החשוב ביותר של הפרולטריון בטריטוריות הלאומיות השונות של תחום המושב. עוד יותר מכך התרשם לנין מן האינטליגנציה היהודית, שהטמיעה בשקיקה את הציפיות לדמוקרטיזציה ולסוציאליזם. ומשטפחו עובדות אלה על פניו ביקש לנין למלט עצמו מן הקושי בעזרת הטיועון השרירותי שהיהודים נטמעים בסביבתם הלאומית ויבלעו בה עד לבלי הכר בקצב סוחף ככל שתתקדם המודרניזציה. הוא היה משוכנע שהם כבר עשו זאת בצעדי ענק במערב החופשי, התרבותי, ואילו ברוסיה ובארצות נחשלות דומות התהליך כבר ער ותוסס ורק נבלם בשל תגרת ידם של שונאי ישראל למיניהם (הפורישקביצים).⁴ הוא היה נחוש בדעתו לשכנע את קוראיו כי התהליך יואץ עם התקדמות המודרניזציה והתיעוש ובעיקר עם התמורות הדמוקרטיות.

בהרצאות שנשא במוקדי הפזורה של ההגירה הפוליטית הרוסית באירופה הרבה לנין להדגיש את הציווי 'לדחוק את היהודים ממניין האומות',⁵ בהטותו על-פירוב את הוויכוח לצד האינסטרומנטלי, ללמדך שכיבוד מודעותם הלאומית של היהודים והתמיכה ביעדיהם פגיעה במאבק האינטרנציונלי לסוציאליזם ולדמוקרטיה. הוא גם גלש לכיוון הפולמוס בשאלה אם יש אומה יהודית. ב-1903 הוא שאל סימוכין מקארל קאוטסקי, ההוגה המרקסיסטי הבולט של הסוציאלי-דמוקרטיה הגרמנית (1854-1938), ומאלפרד נאקה, הוגה ופוליטיקאי צרפתי רדיקלי (1836-1916), ואימץ בשקיקה את טענתם כי באין טריטוריה משותפת ובאין לשון משותפת ('והידיש איננה אלא ז'רגון'), היהודים אינם אומה.⁶ בהקשר זה נוח היה לו

3. ההדגשות במקור. ראו מאמרי: 'לסוגיית המגמה הלאומית של הבונד', גלעד, יז (2000), עמ' טז. לנוסח המקורי בפולנית ראו: H. Piasecki, *Sekcja żydowska PPSD i żydowska Partia Socjalno-Demokratyczna*, Wrocław 1982, p. 257

4. ולדימיר מ' פורישקביץ' (1870-1920), בעל קרקעות, מנהיג האיגוד של העם הרוסי ומנהיג איגוד מיכאיל ארכנגל', חבר הדומות ה-2-4, השתייך לימין הקיצוני.

5. 'Вышибать евреев из числа наций'. ראו: 'התזיסים של לנין להרצאה בשאלה הלאומית שהושמעה בליאז' ב-2.2.1914', ולדימיר לנין, כתבים ברוסית, 24, מוסקבה 1961 (הוצאה חמישית), עמ' 382 ואילך.

6. לנין, 'מצבו של הבונד במפלגה', כתבים ברוסית, 8, מוסקבה 1959 (הוצאה חמישית), עמ' 73 ואילך.

לדבר על היהדות העולמית ולגחך לנוכח הטיעון בדבר היותם של יהודי גרוזיה, יהודי דגסטאן ויהודי ורשה מאוחדים לאומית. זאת היתה נוחות של שיח עוקף, שהרי למעשה היה עליו להתמודד עם עובדת היותם של יהודי אירופה המזרחית קבוצה לאומית מתוקשרת ומובחנת היטב, היושבת בצפיפות בטריטוריות אורבניות ומדברת בלשון משלה.

גם במאמר 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית', שהוא עיקר ענייננו כאן, שב ונסמך לנין על קאוטסקי ואוטו באואר, אף כי הפעם נמנע מלדבר על שני התנאים ההכרחיים לשותפות לאומית 'מדעית', ובאשר ליהודים חזר והסתפק בקביעות שרירותיות למדי:

היהודים בעולם התרבותי אינם אומה, הם נטמעו במידה רבה ביותר – אומרים ק' קאוטסקי ואוטו באואר. היהודים בגליציה וברוסיה אינם אומה. הם כאן, לצערנו, (ולא באשמתם, אלא באשמת הפורישקביצ'ים) עדיין כ.ת. כזאת היא ללא עוררין דעתם של אנשים היודעים ידוע היטב את תולדות היהודים והמביאים בחשבון את העובדות הנ"ל.⁷

אינני יודע למי כיוון לנין בדברו על 'אנשים היודעים היטב את תולדות היהודים והמביאים בחשבון את העובדות הנ"ל'. התנועה הלאומית היהודית על מגמותיה השונות דווקא עלתה והתלכדה בקרב המקבץ המסיבי של יהודי תחום המושב הרוסי בגליציה וברומניה, והיא גם נפוצה בעולם עם ההגירה הגדולה של יהודים מאירופה המזרחית לארצות אירופה המערבית ומעבר לים, ליבשת אמריקה. המודרניזציה המתקדמת של רוסיה הוסיפה דחף להתעצמות נוכחותו של הציבור היהודי ולגיבוש מודעותו הלאומית עד כי במשקלם, במהותם ובעוצמתם לא נפלו תהליכים אלה מן ההתפתחויות שניכרו והלכו בקרב העמים השכנים ואף עלו עליהן. מלחמת העולם הראשונה עוד המריצה את התהליכים האלה בהפכה את יהודי אירופה המזרחית לגורם פוליטי שהצדדים הלוחמים טרחו לכבוש את אהדתו. יחסית לכוחם המספרי נחשפו היהודים כפוטנציה וכגורם חזק יותר ונחוש יותר לאין ערוך, ולא היה אפשר עוד לבטל את כוחם או להתעלם מהשפעתם הפוליטית על האינטראקציה בין הקבוצות הלאומיות והחברתיות ברוסיה הצארית. משקלן ונוכחותן של התביעות הלאומיות של היהודים במיקוח הציבורי ברוסיה ובאוסטרו-הונגריה דחפו אותם אל קדמת הזירה הפוליטית ובה בעת האיצו את ההסתייגות מהם ודחקו אותם למצבים קשים ביותר. ואולם המעורבות הפוליטית של היהודים ועלבון המשטמה אליהם רק חיסנו את מודעותם מול המתנכלים להם.

באותו זמן כבר עלתה ופרחה התרבות היהודית החילונית. הספרות בלשון היידיש היתה למצרך שלא היה אפשר להתעלם ממנו, צמחו והתרבו עסקי המו"לות היהודיים והעיתונות היהודית נפוצה בהיקפים מדהימים והיתה לבן-בית שאין לוותר עליו בקהילות היהודיות, מן הגדולות ועד הקטנות ביותר. על היידיש לא היה אפשר עוד לדבר כעל ז'רגון.

7. לנין, 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית', שם, עמ' 125. ההדגשה במקור.

ההערה הגלמודה

כלום לא הבחין לנין בעוצמתה של הדינמיקה הזאת? לאחר עיון קפדני במאמרו 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית', שהוא, אגב, המאמר האחרון בכתביו שבו התמודד עם הבעיה היהודית, מצאתי בו אמירה אולי חבויה בביטוייה אבל ברורה בכוונתה, המעמידה בספק גדול את הזדהותו שלו עם התשתית העיונית שאימץ ולפיה היהודים הם כת, או עם היסקיו של סטלין שהיהודים הם 'אומה על הנייר', תופעה שהסוציאלי-דמוקרטיה אינה צריכה לטרוח למענה ולחבר בעבורה פרוגרמות לאומיות. אמרתי 'הערה חבויה' שכן לנין נמנע מלפרשה בהרחבה, כמנהגו, ואינו מעתיר עליה מילים הרבה. הייתי גורס אף הערה 'גלמודה'.⁸ הבה נעיין בה:

ולבסוף, אין ספק, שעל מנת לסלק דיכוי לאומי כלשהו, יהא במיוחד חשוב לכונן מחוזות אוטונומיים, ולו בגודל קטן, בעלי הרכב לאומי אחיד ומיוחד, למען יוכלו בני הלאום הנתון המפוזרים בכל קצות הארץ ואף בכל קצות העולם, 'להתרפק' על מחוזות אלה, לבוא עמם ביחסים שונים ובכל מיני בריתות חופשיות. כל זה איננו מוטל בספק. אפשר לחלוק על כך רק מנקודת ראות ביורוקרטית-מעובשת.¹⁰

הקטע נדרש 'ל בני לאום חריגים' – ואין לנו סימוכין או מראה מקום המעידים כי לנין השגיח בהם קודם לכן ודן בהם בריש גלי, לא במאמר הנדון ולא בכל הפובליציסטיקה שלו.¹¹ והכוונה ל'בני לאום [...] המפוזרים בכל קצות הארץ, ואף בכל קצות העולם',

8. שם, עמ' 82.

9. הנוסח הרוסי נוקט את הלשון тяготеть. התרגום לידידיש 'פילן א דראנג' נאמן למקור יותר מן התרגום העברי 'להיוקק'. ראוי יותר התרגום 'להתרפק'. משה סנה השתמש במובאה זו במאמרו 'תשובתי לחבר מירסקי', כתבים, ה (2002), עמ' 238 ('יורמו אליה מכל קצווי הארץ'), וראו גם הערת העורך, שם, עמ' 406. התרגום של סנה הוא תרגום שרירותי לחלוטין. בידיש הופיע המאמר בכרך 8 של אויסגעוויילטע ווערק, מאסקווע 1927. כותר המשנה של הכרך הוא: נאציאנאלע און יידישע פראגע. בעניין זה עוד נשוב לדון בהמשך.

10. את הנוסח ברוסית, בידידיש ובאנגלית ראו בנספח. ההדגשה שלי, מ"מ.

11. אחרי הוועידה העשרים פורסמה המהדורה החמישית של כתבי לנין, שנאמר עליה שהיא מלאה לעומת זו הרביעית. המהדורה הקיפה 55 כרכים וראתה אור בשנים 1958-1965. עם הפרסטריוקה נודע על הכוונה להוציא מהדורה חדשה, מלאה אף יותר, אבל העניין לא נסתייע. על בעיית הפרסום הממצה של כתבי לנין ראו: Richard Pipes, 'Introduction', *The Unknown Lenin*, Yale 1996, pp. 1-13. יש גם הוצאה רוסית שפרסמה מספר גדול יותר של תעודות שלא נודעו משל לנין, וגם שם מבווא החשוב לענייננו. ראו: В. И. Ленин, 'предисловие', *Неизвестные документы 1891-1922*, Москва 1999, стр. 1-12

ובלשון אחרת – בבני לאום שאין להם טריטוריה ריבונית, ולא זו בלבד אלא שאין להם טריטוריה בכלל. ברם בני הלאום הזה סובלים, ככל יתר עמי המיעוט ברוסיה, מדיכוי לאומי, וחובה על דמוקרטים אמיתיים לסלק כל קיפוח, כל דיכוי לאומי. לצורך זה מציע לבני לכונן בעבור מיעוטים שכאלה מחוזות לאומיים, בתים לאומיים. מעשית יבוצע ויושג מצב כזה בדרך של עידוד והסבה מרצון (טרנסספר) של חלקים מקרב אוכלוסיית המיעוט הזאת ממקומות מושבם העכשוויים למחוז המיועד כדי שזה יושתת על הרכב לאומי 'אחיד ומיוחד'. כך יחדל המיעוט הלאומי הנדון להיות נטול טריטוריה ויעשה לאומה שיש לה ריכוז טריטוריאלי, וחרירותו בפסיפס האומות תיפסק. משמע שאין לבני נרתע מלומר שאת שוויון הזכויות שלהם לא ישיגו עמי המיעוט המפורז אבסולוטית מכוחה של הכרזה גרדא על שוויון אזרחי בין בני הלאומים השונים. ללמדך שלא תיתכן השגת שוויון מלא בין בני לאומים שונים אלא מתוך השוואת מעמדם בזיקה לקניין טריטוריאלי ולזכויות הריבוניות המעוגנות בו.

יתרה מזו, לבני גם מונה את היתרונות שינבעו מאליהם מתוך הלגאליות האוטונומית הטריטוריאלית שיכבשו לעצמם בני הלאום המפורז. יתרון ראשון: בני הלאום הנתון, המפורזים בכל קצות הארץ ואף בכל קצות העולם, יוכלו להתרפק על מחוזות אלה, יוכלו להצהיר על שיוכם ועל צמידותם למחוז כמולדת לאומית פוליטית שלהם. יתרון שני: הם יוכלו לבוא עמו ביחסים שונים ובכל מיני בריתות חופשיות.

וכאן המקום לשאול את השאלה הקרדינלית המתבקשת: מי הם בני הלאום המאופיינים כאן כמפורזים בכל קצות הארץ ואף בכל קצות העולם? בהנחה שמדובר בבני לאום החיים ברוסיה ויש להם פזורה בכל קצות העולם, כלום ייתכן ספק שהעונים על האפיונים האלה הם היהודים, או מכל מקום גם היהודים? ואם גם ביהודים עסקינן, ואלה האחרונים, כידוע, אינם זן אנושי נדיר ומוסח מדעת בצפון הסיבירי, הרי באים הדברים ללמדך שלבני הוגה כאן, ומדעת, בפתרון טריטוריאלי למצוקה היהודית ותורם תרומה מפתיעה לפולמוס האידיאולוגי המתסיס וקורע את הציבוריות היהודית. וכיוון שהחיבור כולו נסב על הפולמוס עם הבונד, הרי שלבני שומט מולו לחלוטין את הסוגיה אם יש או אין אומה יהודית בדונו במפגיע במהותו של הפתרון הרצוי לצרת היהודים הלאומית הפוליטית. בלשון אחרת, הוא דן בראש ובראשונה בעדיפותה וביתרונה של האוטונומיה הלאומית הטריטוריאלית ליהודים על-פני האוטונומיה התרבותית הפרסונלית שעליה המליצו הבונד ומפלגות פועלים יהודיות אחרות.

נכון אפוא לשער שלבני היה מוכן להסתלק מן הדמוניזציה של הפתרון הקשור בכיבוש ריבונות טריטוריאלית ליהודים ומהכפשתו כתעותע בורגני. בעיניו, הפתרון יכול היה אפוא להיות מכובד, מאוזן, רצוי וחולק כבוד למיעוט הלאומי היהודי, ללא העמדת פנים. ברם, עם זאת נוקשת על פתחנו התהייה: למה סתם לבני את דבריו? למה שמט את שמם המפורש של 'בני הלאום המפורז' אבסולוטית ולא שב לעסוק בנוסחה הלעזמתית המקבעת את זהותם כ'כת' לשון אחר, למה השאיר אותנו תוהים ובוהים? סתימת דברים לא נמנית עם תכונותיה של הפובליציסטיקה הלנינית. אין עמי תשובה בהירה וחד-משמעית.

אולם, על כך שבני הלאום המפוזרים אבסולוטית הם בעיני לנין היהודים יש לנו סימוכין מפיו ברשימה 'על האוטונומיה הלאומית תרבותית' שפרסם בגיליון 68 של עיתון המפלגה *За правду* בנובמבר 1913. הוא מבקר בה את אוטו באואר על שהקדיש בחיבורו על 'הסוציאליזם דמוקרטי והשאלה הלאומית' (1907) פרק מיוחד להוכחה שהיהודים דווקא אינם כשרים לאוטונומיה לאומית תרבותית ומסכם: טיעון זה הוא 'הוכחה טובה יותר מהרבה נאומים מה מועטה עקיבותו של אוטו באואר ואמונתו בשמטו מתוכנית האוטונומיה הלאומית האקסטרטוריאלי את האומה היחידה האקסטרטוריאלי (הנטולה מחוז משלה)'.¹² האמירה והסימוכין עשויים לשכנענו שבטיפולו של לנין בשאלת היהודים אפשר להבחין היטב באספקט האינסטרומנטלי, המניפולטיבי, שלא דן בסוגיה כשהיא לעצמה אלא מתוך אינטרסים עדיפים (פרולטרניים), כביכול, עם מנה גדושה של אמונות עתידניות. ואולם אפשר מאוד שיש רימוזים – שעוד אביאם להלן – לכך שלנין כתב עוד מאמר או רשימה כלשהי ובהם שב לדון בנושא היהודי ונתן ביטוי לתמורה שהתחוללה בגישתו. ידוע לנו כי המופקדים על פרסום כתבי לנין, חרף הבטחתם כי הם מחויבים להביא לידיעת הציבור את מורשתו הכתובה בשלמותה, עשו בה את ההפך: העלימו והחסירו. ועד היום מחכים החוקרים להשלמות שאולי תבואנה.

ועוד שני הרהורים. האחד, הדברים נאמרו בשנת 1913, בטרם יכלו להתגלות ללנין אופקי מהפכת אוקטובר, והניסוח, מבחינת הפרספקטיבה הפרוגרמטית, היה אפוא מעוגן בעידן המהפכה הבורגנית. בלשון אחרת, לנין לא התכוון לחלוק על יוזמה – אילו הפציעה ברוסיה הדמוקרטית – לקדם ריכוז טריטוריאלי של יהודים בתוך-תוכה של המדינה הרוסית, דהיינו טריטוריאליזם (רחמנא צלן) שלא מחפש אחיזה ליהודים במסלולי ההגירה אל מעבר לאוקיינוסים. יתרה מזו, הוא היה עשוי להגיע לשיג'ושיה חיובי אף עם הציונים, שהרי גם הם ביקשו לכונן מולדת פוליטית שהיהודים מכל קצות תבל יוכלו להתרפק עליה. וההרהור השני: אם נשוב ונטעים את עיתויו של המאמר – סוף שנת 1913, כלומר זמן קצר לאחר פרסום חיבורו של סטלין 'השאלה הלאומית והסוציאליזם דמוקרטי' באותו כתב עת – נצטרך להסיק שדעות השניים לא עלו בקנה אחד. מן ההערה ה'גלמודה', אם התבוננתי בה נכונה, יוצא כי שלא כסטלין שקל לנין כרצויה וכצודקת התייחסות או מחווה חיובית להוויה הלאומית היהודית ולפתרון מצוקותיה. ואם הסתכלתי קולעת, מן הדין שתוליכני להטיל ספק באפשרות שלנין התפעם מחיבורו של 'הגרוזיני הנפלא' על השאלה הלאומית ומאמירתו המהוללת שהיהודים הם אומה על הנייר, שאין להם לשון ובאין לשון אין תרבות, לרבות מסקנתו העולבת והמחפירה שהיהודים הם 'משהו מיסטי, בלתי נתפס, שלא מעלמא הדין'.¹³

12. לנין, כתבים ברוסית, 24, עמ' 177.

13. י. וו. סטאלין, על השאלה הלאומית והקולוניאליזם, תל-אביב 1954, עמ' 36. וראו גם מאמרי: מתתיהו מינץ, 'מיסטיפיקציה סובייטית של היהודי', שבות, 1 (1973), עמ' 28-34.

החשיפה 'המסווגת' של ההערה במאמצי הייבסקציה לטריטוריאליזציה של היהודים

תהייתנו על גלמודיות הערתו של לנין מן הדין שלא תסתופף בדל"ת האמות של כתביו. לעניות דעתנו, יש לה היבטים נוספים. יש מקום להשתאות על-מה ולמה לא ניתנה עליה הדעת שנים כה רבות, ובעיקר כשסער הוויכוח בין הקומוניסטים לשמאל הציוני.¹⁴ לא מצאנו גם תגובה משל הבונד להערה הזאת, והדבר מוזר בעיקר בשים לב לעובדה שהיא עשויה היתה לאתר פרמטרים אחרים לפולמוס שבין הבונד לבולשביקים, דהיינו להציג את טיעוניהם לא כשלילה טוטלית של הלאומיות היהודית אלא כוויכוח על עדיפותו של הפתרון האוטונומי הטריטוריאליסטי לעומת הפתרון הפרסונלי-תרבותי. ואולי כאן המקום להעיר שלאחר המהפכה הבולשביקית התעלמו החוקרים ממורשתו של הבונד ברוסיה, ובדונם בבונד כיוונו לבונד הפולני בלבד. ואכן, גם קביעתי בדבר שתיקת הבונד זוקקת לבונד הפולני. אך אף שהבונד ברוסיה נאלץ להתקפל ולהסתגל, הוא לא חדל מלהתקיים ומנהיגיו ופעיליו לא חדלו מן המאמץ לגונן על עיקרי המורשת האידיאולוגית שלהם ועל מטרותיה הלאומיות. הם גדשו את שורות הייבסקציה וטרחו בשנות העשרים של המאה הקודמת טרחה רבה ועיקשת למען קידומה של התנחלות חקלאית יהודית המונית וקומפקטית כבסיס לגיבושה של ישות ממלכתית יהודית על טריטוריה שתוקצה לה בברית-המועצות.

על אלה האחרונים אני מבקש לטעון שהם אכן היו מודעים לאמירתו של לנין, סמכו עליה ונצמדו אליה אף כי היו אנוסים שלא לשונה בריש גלי, והסיבה, לטעמי, היא נוכחותו ומשקלו הגוברים והולכים של סטלין בממשל הסובייטי. הבה נזכור שההשתדלות למען הסבה המונית של יהודים לעבודת האדמה, שפמסה בחובה את היעד לכונן ממלכתיות יהודית סובייטית כחלק אינטגרלי של ברית-המועצות, ראשיתה בתחילת שנות העשרים. המהלך נפתח בתזכירו של יואל גולדה, מזכיר 'אורט' הסובייטי, קודם קידום מהותי בעקבות תזכירו של אברהם בראגין שהוגש לצמרת השלטון הסובייטי ולקומיסריון לעניינים לאומיים בנובמבר 1923,¹⁵ ונכנס להילוך גבוה עם הגשתה של ההצעה המעשית של גריגורי (הרש) ברודו, המשנה לסטלין בקומיסריון לעניינים לאומיים, לדיון בלשכה הפוליטית של המפלגה בדצמבר של אותה שנה.

במודע או שלא במודע חפפה יוזמה זו את המחלוקת ששררה בצמרת המפלגה הבולשביקית והשלטון בנוגע לדפוס הזיקה הרצויים שבין הרפובליקות הסובייטיות השונות לבין עצמן: כלום תעוצב הזיקה כהיארגות-השתלבות (אֶדְהוּזָה) של הרפובליקות (האוקראינית,

14. המאמר 'העדות ביקורתיות בשאלה הלאומית' לא הופיע במהדורות כתבי לנין הנבחרים שפורסמו בזמנו בהוצאת הקיבוץ המאוחד ובהוצאת ספרית פועלים.

15. ראו מאמרי: מתתיהו מינץ, 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על-פי התייעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 165-182, וגם: 'ניירות עבודה לצורך ההתדיינות האידיאולוגית בקרב צמרת הייבסקציה בעניין ביסוס שאלת הממלכתיות היהודית הסובייטית', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 165-179.

הביילורוסית, הטרנס־קווקזית וכו') לתוך רפסס"ר (הרפובליקה הפדרלית הסובייטית הסוציאליסטית הרוסית),¹⁶ או שמא תתקיים כברית בין הרפובליקות השונות, כשרוסיה היא אחת מהן ושווה להן? סטלין תמך באופציה הראשונה, בראותו בכיבוד הריבונות של הרפובליקות ובטיפוחן מהלכים הנוגדים את מהותה של האחדות המהפכנית ומסוכנים לעתידה של המדינה הסובייטית. באחת מהתבטאויותיו אפיין סטלין את המדיניות בשאלה הלאומית של המדינה הסובייטית, וממילא בשאלת אופיה של הברית בשנים הנדונות, כ'משחק ברפובליקות'. ללמדך שאלה רק מחוות של ויתור – פתטיות ונכלוליות כאחת – 'לגהמות' לאומיות שונות שדינן ותכליתן שתתפוגגנה, כבכל משחק. בהתאם לזדון־לב זה הרבה הקומיסריון לעניינים לאומיים להציע 'תצורות' ממלכתיות דו־לאומיות או רב־לאומיות, כגון הרפובליקות ה'באשקירו־טטרית', ה'ביילורוסית־ליטאית', ה'טראנס־קווקזית' ועוד.¹⁷ המציעים שיערו שצירופים אלה רק ישתקו את ה'מדינות', יקוּזו, יִשְׁחָקוּ ויסכלו בעת ובעונה אחת את היומרות הפרטיקולריות שתתחכנה זו בזו, ויפוגגו את הזיקות הלאומיות מכוח הפרובלמטיות המכבידה שלהן.

ואילו לנין, שעקרונות סגד אף הוא להזיות בדבר התמזוגות הלאומים העתידנית, ראה בתוכניתו של סטלין לעת ההיא ריצת אָמוֹק, כפייתיות שאין עמה הצדקה במצב שעמי רוסיה אך זה השתחררו מן הכלא הצארי ושמחו עד שיגיון ליהנות מחירותם הלאומית שכבשוה בדי עמל. הוא המליץ אפוא על הליכה מתונה, על כיבוד העמים ועל שמירת ריבונותן של הרפובליקות ככל האפשר בנסיבות שלא ניתן לוותר על התלכדות פוליטית של הרפובליקות הסובייטיות.¹⁸

הצמרת הציבורית היהודית, ששקדה על קידום תוכניות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים הסובייטים, נאלצה אפוא לתמרן ולדבר בכפל לשון ובכפל דגשים. היא נמנעה מלהסתמך בגלוי ובמפורש על הצהרתו של לנין שנדונה לעיל¹⁹ והבליטה אל מול האַמוֹנים

16. ברסית: Российская социалистическая федеральная советская республика, ובאנגלית: Russian Socialist Federal Soviet Republic.

17. ככל הנראה, הרפובליקה היהודית־ביילורוסית, המצוינת בתזכירו של בראגין, שייכת אף היא לפרקטיקה הזאת. להצהרה על המשחק ברפובליקות והנוק שבהן לפי סטלין ראו: А. П. Ненароков, *К единству равных культурных факторов объединительного движения советских народов 1917-1924*, Москва 1991, стр. 107-120

18. נינארקוב, שם, וחיבורו של משה לויין, לרבות הדוקומנטציה שבו: Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle*, New York 1968, pp. 146 ff. וגם חיבורו של Juij Borys, *The Sovietization of Ukraine 1917-1923*, Edmonton 1980, pp. 314-322

19. ואולם היא ציפתה לאיזה אירוע הקשור בה, שיקנה לה תוקף אידאולוגי. ב־1927 יצא במוסקבה בשני חלקים הכרך ה־8 של אויסגעוויילטע ווערק של לנין ביידיש. כותר המשנה של הכרך על שני חלקיו היה: נאציאנאלע און אידישע פראגע. הכותר הזה הוא מפניע, ואין כמותו בשום הוצאה רוסית או אחרת של כתבי לנין הנבחרים. כלומר, אין פרסום שמחבר בין השאלה הלאומית לבין השאלה היהודית. כמו כן, אין במקבץ המאמרים הזה מאמר שלא נודע לנו ממאמריו של לנין בשאלת היהודים. הפתרון

על גישתו של סטלין את האינסטרומנטליות שבתוכנית, דהיינו את תרומתה לפרודוקטיביזציה של היהודים ולהסתבתם אל הקרקע של היהודים העמלים ואת הסיוע הפיננסי הרב שהתוכנית עשויה לגייס מקרב עשירי היהודים בעולם – סיוע שתהיה בו ברכה חריגה למשק הסובייטי בכלל; בה בעת היא לא התעמתה בשום פרסום עם התזה של סטלין השוללת את האופי הלאומי מן הציבור היהודי: היא התעלמה ממנה, ולמעשה טאטאה אותה אל מתחת לשטיח. ואילו אל מול האמונים על גישתו של לנין היא הפגיעה את צמידותה לצורך לתכנן את ההתנחלות על הקרקע כך שתהיה רצופה וצפופה ככל האפשר. בשונה מן הגישה שנסמכה אל סטלין, אשר הגתה בפיוור ההתנחלות לאורך גבולה הדרומי של סיביר בואכה חברובסק,²⁰ הגישה ה'לנינית' ביקשה להיצמד לאזורים שמסביב לים אָזוב, או לכאלה שאינם רחוקים ת"ק פרסה ממנו, כדי שלא לנטוש את פרספקטיבת המחוז היהודי הרצוף והצפוף. כזכור, אסתר פרומקין, מנהיגת הבונד הרוסי בשנות המלחמה ובעת מהפכת פברואר ולאחריה, היא שהמליצה בתוקף על תכנון ההתנחלות החקלאית של היהודים באזור הסמוך ליישובי היהודים, וקונקרטי – באוקראינה הדרומית ובצפונה של קרים.²¹

מאלפת לטעמי תהיה ההסתכלות באסופה שהכין שמעון דימאנשטיין, הקומיסר לעניינים הלאומיים של היהודים, מיד לאחר המהפכה, בשנת 1924, על 'לנין והשאלה היהודית ברוסיה'. החוברת קלעה לאווירת ההשתדלות לקדם את רעיונות ההסבה אל הקרקע של המוני העמלים

אולי נעוץ באפשרות שלנין כתב איזשהו מאמר נוסף, שידועי סוד היו מודעים לו וציפו לפרסומו או להתיר לפרסומו. ידועה לנו הודעה של יורי לארין (מיכאל לוריא) בדבר כך כתבים משל לנין בשאלת היהודים שעשוי להופיע פחות או יותר בזמן הזה ושתהיינה בו הפתעות. לארין נמנה עם אנשי הצמרת של ממסד השלטון הסובייטי. הוא נולד בסימפרופול (קרים) ב־1882 ונפטר במוסקבה ב־14.1.1932. אביו היה ציוני ורב מטעם בקייב. לארין הצטרף לבולשביקים בשנת 1917 ונמנה עם האנשים שכונו את מערכת הכלכלה הסובייטית והובילו אותה בשנות העשרים. הוא פעל במסגרת המועצה העליונה של הכלכלה BCHX, היה בין מייסדי המועצה לתכנון ממלכתי ה'Госплан' ופרסם ספרים בסוגיות כלכליות. לענייננו חשובה מעורבותו הדומיננטית בעבודות ה'קומוזט'. הוא גם יום ועיצב ארגונית את ה'ОЗЕТ' (הברה ציבורית לקידום מפעל ההסבה אל החקלאות של היהודים העמלים), נאבק על הצורך להיצמד לתוכנית היישוב היהודי הצפוף בדרום אוקראינה ובצפונה של קרים והתנגד לתוכנית להטות את המפעל לבירוביג'אן. פרסם שני חיבורים על מצב היהודים ברוסיה הסובייטית בשנות העשרים: Юрий Ларин, Социальная структура еврейского населения, Москва 1928; *Еврей и антисемитизм* в СССР, Москва 1929. בוועידה השלישית של הסובייטים של הברית במאי 1925 נשא לארין את הנאום החריף ביותר נגד קיפוח זכויות המיעוטים הלאומיים ולא העלים את המצוקה הלאומית של היהודים. ראו: עמס, 113 (20.5.1925). גופתו נטמנה בקיר הקרמלין.

20. ראו מאמרי: מתתיהו מינץ, 'רעיון בירוביג'אן, מתי הגו אותו לראשונה?', שורשים, 9 (1995), עמ' 140 ואילך. מחברו של התזכיר על אזורי התנחלות אפשריים היה מרטין א' לאציס (1888-1938). הוא ישב בהנהלת ה'קומוזט' מטעם הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות.

21. ראו סעיף 11 בנייר העבודה של אסתר פרומקין, במאמרי 'ניירות עבודה לצורך ההתדיינות האידיאולוגית בקרב צמרת הייבסקציה בעניין ביסוס שאלת הממלכתיות היהודית הסובייטית', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 174.

היהודים.²² דימאנשטיין ליקט בחוברת התבטאויות רבות של לנין בשאלת היהודים והבליט את מאבקו באנטישמיות. אולם אף כי הביא את ציטוטי לנין מקאוססקי ובאואר, לא 'מצא' דימאנשטיין היתר לפרסם בחיבורו את ההערה הגלמודה של לנין מן המאמר 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית'. העורכים אף הוסיפו מבוא שני, 'מאזן', שחיבר פֶּנְטִלִּימוֹן לְפֶּשִׁינסקי.²³ הלה הטעים את חובתו של הפרולטריון לתמוך בתנועות לאומיות של עמים קולוניאליים, ובאשר ליהודים העלה על נס את ספקותיו של לנין בעניין היותם אומה, ובשים לב לתמורות המהפכניות שהתחוללו ברוסיה גרס כי 'על הפרולטריון [ברוסיה, מ"מ] לאמץ את כל כוחות השכנוע שלו כדי לשדל את הדמוקרטיה של העם המדובר לקדם אמנציפציה מן האשליות המזיקות של "השחרור" הלאומי'. דימאנשטיין סיפר במבואו כי בשיחות עם לנין סוכם על הצורך להקים קומיסריון לעניינים לאומיים יהודיים, וגם הטעים שלנין ציין באוזניו כי חשוב 'לעשות הכול על מנת לסייע ולו חלקית ליהודים המבקשים לעבור לחקלאות. אני זוכר אמירה כזאת [משל לנין, מ"מ]: בעת כלשהי נשקול ביתר רצינות את העניין. יש לנו הרבה אדמה חופשית בקובאן ובמקומות אחרים'.²⁴

דימאנשטיין היה בין יוזמי 'הרשות להסבת היהודים העמלים אל החקלאות' ('ה'קומזט') ונאמן ליעד שהנחה את מייסדיה. מעניינת התבטאותו־תגובתו שהושמעה כעבור שנה לפרסום האסופה על לנין ושאלת היהודים. ההתבטאות כלולה במאמר שכתב לרגל הוועידה השלישית של הסובייטים של ברית־המועצות. הוא העלה על נס את העובדה שבוועידות הסובייטים בביילורוסיה, באוקראינה ובוועידה של הברית כולה הוצגה השאלה היהודית 'בחריפות ובבהירות, ללא מחבואים ואגב זה לא נחסכו דברי ביקורת, ואף אחד לא חשש ממסקנות'. ועוד חשף שבוועידה האוקראינית עלתה שאילתה שנגעה, ככל המסתבר, ליעדים הפוליטיים של ההסבה אל הקרקע של היהודים. דימאנשטיין ציין במיוחד את תשובתו של יושב־ראש מועצת הקומיסארים האוקראינית, ולאס צ'ובאר,²⁵ שהטעים 'שאם נצטרך נקים רפובליקה יהודית, ומכאן צריך שכולם יסיקו שאצלנו אין אלה בעיות עקרוניות, רק בעיות מעשיות. והיה אם ייווצר אזור עם אוכלוסיית יהודים ניכרת, שתהווה רוב, תקום נפה, יקום מחוז, וגם רפובליקה היא בגדר האפשר'.²⁶

ככינוס ה'אוזט'²⁷ הראשון, בנובמבר 1926, התחולל ויכוח נוקב בעניין היעדים הלאומיים

22. Н. Ленин, *О еврейском вопросе в России*, Москва 1924
23. שם, עמ' 5-7. פנטלימון נ' לפשינסקי (1868-1944) היה פעיל בקרב הבולשביקים בארשה. מ'1918 עבד בקומיסריון לענייני חינוך, והיה אחד ממארגני המכון ההיסטורי של המפלגה 1921-1924.
24. שם, עמ' 19.
25. ולאס צ'ובאר (1891-1939). החל ב'1923 שימש יושב־ראש מועצת הקומיסארים של הרפובליקה האוקראינית. נרצח.
26. 'ניטא קיין שטיפקינדער צווישן די פעלקער פון ראטנפארבאנד' ('אין בנים חורגים בין עמי ברית־המועצות'), עמ' 113 (20.5.1925).
27. 'אוזט' הם ראשי התיבות ברוסית ל'חברה לקידום סידורם על הקרקע של היהודים העמלים'. הארגון הוקם במקביל להקמת ה'קומזט', שהיה רשות ממלכתית. הוגי הרעיון רצו אפוא לכונן תנועה ציבורית

של מפעל האגרריזציה בדרום אוקראינה ובקרים. גם מיכאיל קלינין, יושב־ראש הוועד הפועל המרכזי הכל־סובייטי, שהופיע בנאום מרשים, לא התכחש ליעדים האלה. נואמים רבים דרשו במפורש להכריז קבל עם על היעדים הלאומיים, בטענם כי יש בכך כדי להקנות תנופה למפעל ולבססו. ואולם, להנהגת ה'קומזט' לא הותר להזדהות עם מגמה זו, כל שכן לקבל החלטות מפורשות שתיעתרנה לתביעות אלה. הלחצים לא פסקו, כנראה, גם לאחר ועידת ה'אוזט', ובקרב הייבסקציה דווקא. הנושא שב ועלה בהתייעצות הכל־סובייטית של הסקציות היהודיות של המפלגה הקומוניסטית הכל־סובייטית (הבולשביקים), שהתכנסה במוסקבה בדצמבר 1926 (כחודש לאחר ועידת ה'אוזט'). את ההרצאה הפרוגרמטית השמיעה אסתר פרומקין.²⁸

גם פרומקין, שראתה בחיוב את ההכרזה על היעד, לא ציטטה את הקטע משל לנין ונמנעה מלעסוק בו במישרין. ואולם, הדברים שהשמיעה בהחלט עולים בקנה אחד עם מה שאמר לנין ב־1913 ועם התמורות המהפכניות ברוסיה; לאחר שסיכמה את המשמעות ההיסטורית של תהליכי הגיבוש הלאומי במעבר מן המשטר הפאודלי למשטר הקפיטליסטי, עמדה פרומקין על הישגי המדיניות הלאומית של המדינה הסובייטית במישור היהודי, בנסחה אותם כדלקמן:

תוצאותיה של המדיניות הלאומית של מפלגתנו ושל השלטון הסובייטי לגבי המוני היהודים הן עצומות בכל תחומי החיים. צמחו בתי־ספר מכל הדרגות, צומחת ועולה תרבות חדשה, נתכוננו סובייטים יהודיים, הוקמו בתי־משפט, מסתמנת פריחה כלכלית בולטת. אולם אין די בכל אלה. מתחוללים והולכים תהליכים חדשים בחיים היהודיים. תחת הדיקטטורה של הפרולטריון נפתחה לעם היהודי אפשרות חדשה, אפשרות להתגבש כאומה [במקור: 'קאנסאלידירן זיך ווי א נאציע', מ"מ].

ובהמשך מופיע קטע עם כותרת מיוחדת, שדנה בנושא מהבחינה התאורטית. נביאו בשלמותו:

לצד רשות ממלכתית, כשכוונתם לארגון ציבורי יהודי שגם ביקש לפנות לגורמים ציבוריים יהודיים בחוץ לארץ. ואכן, לוועידה הראשונה של ה'אוזט', שכונסה בנובמבר 1926, באו, נוסף על הצירים המקומיים, גם אורחים רבים מחוץ לארץ שהתעניינו במפעל האגרריזציה של היהודים ואף הביעו אהדה למטרות מרחיקות־הלכת של המאמץ. בוועידה הזאת התלהט הוויכוח על היעדים הגדולים של תנועת ההסבה אל הקרקע. היו שטענו כי ההכרזה על הקמת מחוז יהודי לאומי עשויה לקדם את המאמץ המעשי. להנהגת ה'קומזט' לא היה מנדט להוביל קו כזה.

28. מן המנהיגות המובילות בבונד הרוסי לפני מלחמת העולם הראשונה ופעילה מרכזית בה בין שתי המהפכות. נספחה למפלגת הבולשביקים במרס 1921. לדבריה ראו: אלפארבאנדישע באראטונג פון די אידישע סעקציעע פון דער אל.ק.פ., ב, מאסקווע 1926 (דעקאבער 1926), זייטן 119-132, כל ההדגשות שלי, מ"מ.

גם העם היהודי יכול להתגבש בברית-המועצות כאומה (אויך דאס יידישע פאלק קאן זיך אין ראטנפארבאנד קאנסאלידירן אלס נאציע)

אפשרות זו נפתחת גם לעם היהודי המיוחד באופיו ואשר הפך במרוצת הדורות לעם אקסטרטוריאלי. התנחלותם של המוני יהודים על שטחי אדמה רצופים קשורה קשר הדוק באפשרות לכונן ממלכתיות אוטונומית יהודית, טריטוריה לאומית (אפשר שלא אחת, אלא שתיים או שלוש – אין בזה כל הבדל עקרוני); במילים אחרות, ייתכן כאן תהליך של התגבשות לאומית. יש לזכור כי כרוכים בזה קשיים עצומים ואין להעלימם מידיעת ההמונים היהודים. ברם, מימושה של טריטוריה כזאת ועמה הגיבוש הלאומי הם עניין המתקבל בהחלט על הדעת, הם אפשריים ובאותה מידה רצויים ועולים בקנה אחד עם האינטרסים של המהפכה הפרולטרית והבנייה הסוציאליסטית, ודינם כדין הגיבוש הלאומי ויצירת הממלכתיות הלאומית בקרב שאר עמי ברית-המועצות. עלינו לאמץ את כוחותינו כדי שהודמנות זו תהיה לעובדה של ממש. מובן כי ראוי לתת את הדעת לעובדה שאיכרים בלבד לא יכוננו אומה סוציאליסטית. אולם שם, היכן שתתהווה אוכלוסיית איכרים יהודים רצופה, תפתח באורח בלתי-נמנע גם תעשייה, ממלכתית וקואופרטיבית, ויקום ציבור פועלים יהודי. יהיה לנו שם כל הדרוש לגיבושה של אומה במובנה המדעי המלא והקפדני של המילה. ייודד ע לזה משקל רב גם עבור אותם החלקים של העם שיישארו מחוץ לגבולותיה של טריטוריה כזאת.

כידוע, הטריטוריה המועדפת של אסתר פרומקין היתה קודם כול ומעל לכול שטחי הקרקע שמסביב לימת אווב. ברם, השלטון הסובייטי התקשה להגיע להסכמה בנדון עם הרפובליקות השונות שהיו צריכות לנדב את קרקעותיהן לצורך קידומה של ההתנחלות לכלל ריכוז קומפקטי גדול. כידוע דיברו המתכננים על יישוב מאה אלף משפחות יהודיות ב-10 שנים. ועל כן, הדיבור המפורש על הטריטוריאליזציה הממלכתית הרצויה של היהודים כלוואי הכרחי לאגרריזציה שלהם המריצה – בניגוד לכוונותיה של אסתר פרומקין ובאופן אובייקטיבי – תהליכים מוזיקים. היא קידמה לחזית המיקוח את תוכנית בירוביג'אן.²⁹ לכאורה הצטיירה התוכנית כמשיבה במישרין ובגדול על ערגתם של מבקשי יעדים מפורשים דווקא, שכן, כידוע, הוכרזה בירוביג'אן כמחוז יהודי אפשרי עוד בטרם נמצא בה ולו יהודי אחד. חגגה כאן ללא ספק שיטתו של סטלין, שיטת ה'משחק ברפובליקות'. זו אימצה את התביעה ומסמסה אותה מיד בקריצת עין, בהציעה תחליף שהנכלוליות שבו היתה ברורה מאליה. בירוביג'אן, בהיותה חלק של האזור הסיבירי, 'נהנתה' לא מעט מן 'המוניטין של הגולאג'.

29. יעקב לבבי, בספרו ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן, ירושלים 1965, טוען בעמ' 40 ואילך כי התוכנית ליישוב יהודים בבירוביג'אן הועלתה רק בראשית 1927, ולא היא: היא נדונה מראשית קיום ה'קומוזט' במסמך שהכין לאציס. ראו מאמרי הנזכר לעיל, בהערה 21.

היה קשה מאוד לאכלסה ולפתחה מבחינת תנאי הטבע המעיקים שבה ובהיעדרם של המשאבים הפיננסיים שנדרשו לשם כך. הממשלה הסובייטית לא יכלה להקצות את ההון העצום לפיתוח התשתיות הדרושות והמוסדות הפיננסיים היהודיים נרתעו מטיפול בעניין. ההצעה, כמובן, גם שמה לאל את אזהרתה של פרומקין בשחר הדיונים על ה'קומזט' ב-1923, כי יש להקפיד שאזור ההתנחלות לא יהיה רחוק מריכוזיה של האוכלוסייה היהודית. הימים שבאו הגידו ש'ההערה הגלמודה' של לנין מ-1913 נותרה כ'קול קורא' במדבר הקרח של סיביר.

נספח

‘Несомненно, наконец, что для устранения всякого национального гнета крайне важно создать автономные округа, хотя бы самой небольшой величины, с цельным, единым, национальным составом, причем к этим округам могли бы “тяготеть” и вступать с ними в сношения и свободные союзы всякого рода, члены данной национальности, рассеянные по разным концам страны или даже земного шара. Все это бесспорно, все это можно оспаривать только с заскорзуло-бюрократической точки зрения’. В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений, издание пятое*, Москва 1961, Т. 24, стр. 148 ид.

‘Это доказывает лучше длинных речей, как мало последователен и верит в свою идею О. Бауер, исключивший единственную экстерриториальную (не имеющую своей области) нацию из плана экстерриториальной автономии нации’. т.ж. стр. 177.

‘אן סאפעק איז, לעסאף, אז אף צו באזייטיקן יעדן נאציאנאלן דרוק איז זייער וויכטיק צו שאפן אויטאנאמע קרייזן, לאז זיין אפילו פון דער קלענסטער גרויס, מיט א גאנצלעכן, איינהייטלעכן נאציאנאלן באשטאנד. דער ביי וואלטן צו דיאזיקע קרייזן געקאנט “פילן א דראנג” און אריינטרעטן מיט זיי אין באציאונגען און קאלערליי פרייע פארבאנדן מיטגלידער פון דער געגעבענער נאציאנאליטעט, צעשפרייטע איבער פארשידענע עקן פונעם לאנד און אפילו פון דעם ערד קוגל. דאס אלץ איז אומבאשטרייטבאר. דאס אלץ קאן מען באשטרייטן נאר פונעם פארשימלט-ביוראקראטישן שטאנדפונקט’. לענין, אויסגעוויילטע ווערק, באנד 8, טייל 1, מאסקווע 1927, עמ' 128.

‘דאס דערווייזט בעסער פון לאנגע רעדעס, ווי ווייניק עס איז קאנזעקווענט, ווי ווייניק עס גלייבט אין זיין אידיע אטא באוער, וועלכער האט אויסגעשלאסן די איינציקע עקסטרעריטאריאלע (וואס האט ניט קיין אייגענע געגנט) נאציע פונם פלאן פון עקסטרעריטאריאלער אויטאנאמיע פון נאציעס’. לענין, ‘וועגן קולטורעל-נאציאנאלער אויטאנאמיע’, שם, עמ' 133.

הנוסחה החבויה של לנין בשאלה היהודית

'Lately it is beyond doubt that in order to eliminate all national oppression it is very important to create autonomous areas, however small, with entirely homogenous populations, towards which members of the respective nationalities scattered all over the country or even all over the world, could gravitate, and with which they could enter into relations and free associations of every kind. All this is indisputable, and can be argued against only from the hidebound, bureaucratic point of view'. V. I. Lenin, *Collected Works*, 20, Moscow 1964, p. 50.

עמוד 548-ריק